

Азамат АҚАН

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ «КӨРҰҒЛЫ СҰЛТАН ӨЛЕҢІ»
ДАСТАНЫНЫҢ НҮСҚАЛАРЫ ТУРАЛЫ

В статье говорится о вариантах дастанe «Песня Короглы султан» общего для тюркских народов, сопоставляются варианты дастана и показывают их различия.

Yazar "Goroğlu" destanının nüshalarını karşılaştırarak anlann arasındaki özellikleri göstermiştir.

Түркі тілдес халықтардың бәрінде дерлік кездесетін жырлардың санатына жататын Көрұғлыға арналған дастандардың бір шоғыры қазақ халқының фольклорында да кеңінен орын алған. Бізге дейінгі зерттеушілер айтып кеткендей эпостың Орта Азиялық саласына жататын қазақ версиясы ұлттық дүниетанымымызды бойына сіңіре отырып, жаңаша қырынан, дәстүрлі эпикалық сарында жырланады. Эпостың Кавказдық саласында өмірде болған тарихи оқиғалар қамтылса, Орта Азиялық сала өмір шындығынан алыстап, әр халықтың өзіндік эпикалық дәстүріне орай құбылып отырады. В.М.Жирмунский «Сравнительное изучение различных версий сказания о Кероглы (Гороглы) показывает, что на фоне общей традиции сюжета каждая из них имеет свое национальное лицо, отражает исторически сложившийся социальный уклад, психологию и общественные идеалы создавшего его народа. Азербайджанский Кероглы – удалой джигит, ашуг, «благородный разбойник», отважный боец против феодального гнета; туркменский – вождь воинственного кочевого племени; узбекский – идеальный эпический государь, могучий, справедливый и мудрый властитель, защитник трудового народа» [1. 217-218], - дейді.

Бізде жырланатын Көрұғлы туралы дастандар қаһарманның әкесіне, өзіне және асырап алған баласы мен немересіне арналады. Қаһарманның әкесінен бастап, өзінің ғұмырнамалық шежіресін толық қамтитын жазба белгілі жырау Р.Мәзқожаевтан жазылып алынған. Бұл мақалада зерттеу нысаны болып отырған нұсқалардың да жалпы сюжеті Р.Мәзқожаев жырлаған «Көрұғлының көрде туғаны», «Ғират жайы, Көрұғлының Райхан арабпен соғысы» атты екінші, үшінші салаларымен ұқсас. Дегенмен мұнда кейіпкердің әкесінің көзін ойдыру мотиві жоқ, сәйкесінше оның қызылбастармен әкесінің кегі үшін соғысы айтылмаған.

Жырдың қысқаша мазмұны: түрікпеннен шыққан Толыбай тұлпар мініп, ту ұстаған батыр болады. Одан Шағалы, Шағалыдан Мұңдыбек тарап, патшалық құрып, Пайғамбардың діні үшін қызылбастармен соғыста қаза болады. Артында қалған жүкті әйелі Алтыншаш көп ұзамай науқастанып дүние салады. Көрұғлы көрде туылып, анасының төсінен сүт шығып, Ғаусыл ағзам, қырық пілтеннің көмегімен өсе береді. Бала жеті жасқа келгенде

далаға шығып, топырақтан қорған жасап, оны Шәмбілбел шаһары деп атап, жалғыз өзі ойнап жүреді. Құдайдан өзіне 120 жас, 41 батыр жігіт, атса мылтық, шапса қылыш өтпейтін, жүз мың жауды айдаһардай жалмайтын ерлік, түрікпен жұртына хандық, пері қызынан әйел тілеп, тұқымым болмаса да разымын дейді.

Бозұғланның Ақбілек деген асқан сұлу жарына қызығушылар көбейіп, жаудан қауіптенген Бозұғлан әйелін алып Күйген таудың басына қашып кету себебінен уақытында Көрұғлыға келе алмаған екен. Бозұғлан құлан аулап жүріп көп моланың бірінен баланың ізін көреді. Пірлердің көмегімен баланы қолға түсіреді.

Бозұғлан бір күні кербиеге қос артқан 41 жаяуды көріп Көрұғлыдан соларға қарсы соғысуды өтінеді. Тырнақ алды сапарың деп бес қаруын береді. Көрұғлыны көріп Сапабек бастаған қырық бір жігіт тауға қашады. Көрұғлы Кер биені олжа қылады. Жігіттер балаға бағынады.

Бозұғлан үйде жоқта Қалдарханның баласы Райхан патша келеді. Көрұғлы оның Гиратына қызығып, беруін өтінеді. Болмағасын биесіне шаптыруын сұрайды. Райхан жеңгесінің бетінен сүйгізсе тілегін орындайтынын айтады.

Кербиеден туған Гират бес жасқа толғанда Көрұғлы пірлерінен бата алып, жеңгесіне аттанады. Ақбілек Көрұғлыны танып: – «Өз байталын өзі алып қашты» деп қызылбастар күлер, – деп, Райханның сұлу қарындасы Күләйімді айламен алып шығып, Көрұғлыға беріп жібереді. Көрұғлы Күләйімді Бозұғланға қосады.

Жеңгесін әкелу үшін 41 жігітімен Райханға екінші рет аттанып, Райханды тірілей ұстап алып азаптап өлтіреді. Оның қазынасын есептеп Бозұғланға береді. Ақбілек Бозұғланға қосылады.

ОСЫ ЖЫРДЫҢ БІРНЕШЕ НҮСҚАСЫ БАР:

1) «Көрұғлы». Балғымбаев Жамал жинаған. ОҒК ҚҚ; 1037-бума; 2) «Көрұғлы». Нәби Балабеков жинаған. 1940. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 3) «Көрұғлы». Молда Мұқан Машанов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 4) «Көрұғлының қиссасы». Абдырахманов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 5) «Көрұғлы». Құлмұхамбет Байғараұлы жазбаларынан. ОҒК ҚҚ; 127-бума; 6) «Көрұғлы сұлтан». Қошанов жинаған. ОҒК ҚҚ; 672-бума; 7) «Көрұғлының қиссасы». Ысқақ Сәлімбаев жинаған. ОҒК ҚҚ; 1037-бума; 8) «Қисса Көрұғлы». Ерғали Есенжолов жинаған. ОҒК ҚҚ; 924-бума; 9) «Көрұғлы сұлтан өлеңі». Мәшһүр Жүсіп Көпеев жинаған. ОҒК ҚҚ; 1173-бума.*

Бұлардың сюжеті бір, жырлау үлгісі ұқсас әрі бірін-бірі қайталайтын шумақтар да жиі кездеседі. Осыған қарап аталған нұсқалар әу баста бір

* Осы қолжазбалардың машинкаға басылған көшірмелері ӘӨИ-дің ҚҚ-да, 634,637,660-бумаларда сақтаулы.

нұсқадан тараған деген қорытынды жасауға болады. Дегенмен кей нұсқаларда эпизодтар кеңінен баяндалса, кейбірінде қысқаша айтылады, кейбірі қара сөзбен басталса (Абдырахманов нұсқасы), кейбіреуінің кіріспесіне жаңадан шумақтар қосылған (Ы.Сәлімбаев нұсқасы), өкінішке орай алғашқы беттері жоғалған нұсқалар да бар (Н.Балабеков, Қ.Байғараұлы нұсқалары). Аталған нұсқалардан басқалары жыршының Алладан көмек сұрап «Әйлә мәдет, Жаппар Хақ» деген сөзімен басталады. Бір айта кетерлігі Қ.Байғараұлы нұсқасы аяқталмаған. Ал Абдырахманов нұсқасының соңына басқа нұсқалардың ешбірінде кездеспейтін сюжет қосылғанымен аяқсыз қалған. Батырдың қайтып оралуымен аяқталған сюжетке хикаялық негіздегі, яғни алдыңғы жанрға сәйкеспейтін мүлдем басқа жанрдағы жаңаша ертегілік сюжет алдыңғы сюжетпен кірігіп, іштей тұтастанып үйлесім тауып тұр.

Аталған нұсқалардың арасында көркемдігі жағынан Е.Есенжолов пен М.Ж.Көпеев нұсқалары өзгелерден озық тұр. Осыған қарап бұл екі нұсқаны негізгі деп атай аламыз ба? Әрине, жоқ. Белгілі фольклортанушы Б.Әзібаева айтқандай: «Фольклортануда «канондық», «негізгі» мәтін деген ұғым жоқ, өйткені ғылым үшін шығарманың барлық варианттары бірдей, сонымен бірге табылған нұсқаларды салыстырып зерттегенде шығарманың кең тараған мәтіні, ең бірінші боп қағазға түскен, ең бірінші жарияланған, ең толық, ең көлемді, көркемдік құндылығы өте жоғары, кейін табылса да көне, яғни ертеректе жырланған [айтылған] түрінде сақталған мәтіні т.б. анықталуы мүмкін [2. 22].

Е.Есенжолов 1910 жылы қағазға түсірген «Қисса Көрұғлы» нұсқасын кімнен алғанын көрсетпеген. Ол қолжазбаны 1947 жылы жинаушының баласы Кәрім Есенжолов қолжазба қорына тапсырған.

Ал М.Көпеевтің (1858-1931) қолжазбасы бізде жоқ. Бізге жиені, қарындасының баласы Жолмұрат Жүсіпұлының Мәшекеңнің қолжазбасынан көшірген нұсқа ғана жетіп отыр. Көшіруші былай дейді: «Бұл «Көрұғлының сөзін» (Көрұғлы сұлтан өлеңі) Мәшһүр Жүсіптің өз қолымен жазған нұсқасынан көшірдім. Һәм өзінің алдында тірі күнінде талай оқып, айтып, сөйлегенін естідім. Өзінің айтуы Мәшһүр Жүсіптің 35 жасында сөйлеген сөзі деп өзі айтқанын есіттім... Бұл қағаз жүзіне көшірілуі – 1945 жыл, 25-сентябрьде, Алматы қаласында көшірілді». Егер көшірушінің сөзіне сенсек ақын жырды шамамен 1893 жылы қағазға түсірген. Ал М.Көпеевтің өзі дастанның соңында: ... Бұл қазаққа бастап мұны сөйлеген, Өзі қожа, Көшекұлы Күдері (1833-1834 жодар)... Құлақ кәрі, бой жас* Жаңа туған жас ұл деме ғаріпті. Сол кісінің шыққан сөзі аузынан, Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты (1839-1842) дейді.

Бізде бар мәліметтер бойынша Көшекұлы Күдеріқожа 1820 жылы туылып 1858 жылы қайтыс болған. Демек ол кезде М.Көпеев өзі айтқандай

* Түпнұсқада бір сөз танылмады.

«жаңа туған жас ұл». Сондықтан ақын бұл жырды К.Көшекұлынан жеткен қолжазбадан көшірген немесе содан үйренген өзге адамның айтуынан жырлаған болуы мүмкін. Дегенмен М.Көпеев келтірген мәліметтен жырдың жоғарыда аталған тоғыз бірдей нұсқасының бір-біріне соншалықты ұқсас болуы себебін, яғни олардың бәрі де Көшекұлы Күдеріқожа жырлаған нұсқадан алынуы мүмкін екенін аңғарамыз.

Зерттеу барысында бір-біріне соншалықты ұқсас бұл нұсқалардың өзі өзара ортақ тұстары мен айырмашылықтары бар екі топқа бөлінетіні анықталды. Бірінші топқа Ерғали Есенжолов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Молда Мұқан Машанов, Нәби Балабеков, Қошанов, Ысқақ Сәлімбаев нұсқалары жатса (соңғы үш нұсқа осы топқа жататын нұсқаларда жоқ, екінші нұсқаларда ғана кездесетін көріністерді де қамтиды), екінші топқа Балғымбаев Жамал, Абдырахманов, Құлмұхамбет Байғараұлы нұсқалары жатады. Алдыңғы алты нұсқа жыр үлгісінде жырланса, соңғы нұсқалар қара өлең үлгісінде берілген.

Енді олардың арасындағы айырмашылықтарға қысқаша тоқтала кетейік.

1. Көрұғлының анасы Алтыншаш қайтыс боларында пірлері келіп болашақ сәбиінің көр ішінде туылып, өскенде батыр әрі хан болатынын айтып аян бергені М.Көпеев, Е.Есенжолов, Қошанов нұсқаларында ғана кездеседі. Ал өзгелерінде баласының өскенде кім болатынын Алтыншаш өзі болжайды.

2. Көрұғлы жеті жасқа толғанда пірлердің оны сүндеттеуі Молда Мұқан, Қошанов нұсқаларында және екінші топқа жататын нұсқаларда көрініс тапқан. Біздің ойымызша бұл оқиға бірінші топқа жататын барлық нұсқаларда болуға тиіс. Өйткені Молда Мұқан мен Қошановта ...Жеті жасқа келгенде, Гаусыл Ағзам, ұстазы Әйләді түркі сүннетті. Үйретіп дәл бір өнерді... делінсе, М.Көпеев пен Е.Есенжоловта ...Жеті жасқа келгенше Үйретіп әрбір өнерді... делініп, баланы пірлердің сүндеттегенін баяндайтын екі жол түсіп қалған.

3. Көрұғлы көрден шыққан соң жалғыз өзі зерігіп, кіші дәретін топыраққа бұлғап Шәмбіл қаласын салып ойнайтын эпизод екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаев нұсқасында кездеседі.

4. Көрұғлы мінәжат етіп Алладан өзінің тілегін тілегенде пірлер көрінбей келіп «Әумин» деп тұратын эпизод Ж.Балғымбаев, Абдырахманов нұсқаларында және бірінші топтағы Ы.Сәлімбаев нұсқасында бар.

5. Көрұғлыны қолға түсірмек болып Бозұғлан атпен қуғанда баланың көрге кіруіне кедергі болған арыстанның аты М.Ж.Көпеев пен Молда Мұқан нұсқаларында Ғайып пір, осы топтың басқа нұсқаларында Шайхы уәли, ал екінші топтағы нұсқаларда бауыры көк (Абдырахмановта – бауыры шұбар) арыстан Қыдыр Ілияс.

6. Баланың өз әкесінің кім екенін сұрағанда бірінші топтағы нұсқаларда (Ы.Сәлімбаевтан басқалары) Бозұғлан Мұңдыбекті ғана айтумен шектелсе,

екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаевта бабасы Толыбайдан бастап таныстырып шығады.

7. Көрұғлы Сапабек бастаған қырық бір жігітке қарсы аттанарда Бозұғлан ұсынған қару-жарақтың кімнен қалғанын сұрайды. Бірінші топтағы нұсқаларда Бозұғлан өзі жауап береді (Н.Балабеков нұсқасында осы сәт баяндалған бет жоғалған, М.Көпеев пен Қошанов нұсқаларында Көрұғлы сұрамай-ақ Бозұғлан өзі айтады). Ал екінші топтағы нұсқаларда Бозұғлан ол қару-жарақтың ата-бабаларынан мирас болып келе жатқанымен, олардың мән-жайын білмейтін болып шығады. Сонда Көрұғлының өзі олардың кімнен қалғанын баяндап береді.

8. Екінші топтағы нұсқаларда және Ы.Сәлімбаев пен Қошанов нұсқаларында қырық бір жігіт батырдан қорқып қашқанда қоста қалған Кер биенің бабасы Толыбайдан қалған мал екенін Көрұғлы танып, одан тұшпар туылатынын болжаса, басқа нұсқаларда «тырнақ алды олжам» деп маңдайына белгі салумен шектеледі.

9. Жыршының тыңдармандарды сендіру үшін пайдаланатын, жыр оқиғасына қатысы жоқ дайын үлгілерінің бірі «Бұл сөзімнің ішінде ажар мен жоқ өңдері» деген екі жол біршама өзгертулермен М.Ж.Көпеев, Е.Есенжолов, Молда Мұқан нұсқаларында ғана қолданылған.

10. Райханға аттану үшін рұқсат сұрамақ болып көп қиыншылықпен пірлерін іздеп тапқанда Көрұғлының оларға қоқан-лоққы көрсетуі (бастарыңды кесіп алайын ба?!) екінші топтағы нұсқаларда және Қошановта кездеседі.

11. Райханға аттанарда «Қай уақытта келемін, аузы түкті орыстан» деген екі жол түрлі өзгерістермен бірінші топтағы нұсқалардың бәрінде (Н.Балабеков нұсқасынан басқа) кездеседі. Бұл жырдағы орыс этнонимі жөнінде Б.Әзібаева былай дейді: «...мәтінде «орыс» этнонимі аталады. Бұл тарихи шындыққа сәйкес емес, себебі кавказдық нұсқаларда Көрұғлының қарсыласы ретінде – қызылбастар, кейде арабтар болғаны белгілі. Демек, қазақ нұсқаларындағы «орыс» атауы – анахронизм; оны ақын, жыршылар кейде ұйқас үшін де пайдалануы мүмкін» [3, 481].

12. Нұсқалардың басым бөлігінде қолы байланып зынданда жатқан жеңгесін Көрұғлы қалай шығарарын білмей тұрғанда Ақбілек пірлерді шақырып, солардың көмегіне сүйенуге кеңес береді. Ал М.Ж.Көпеев нұсқасында Ақбілектің кеңесімен Көрұғлы Гиратпен сүйреп шығарса, М.Сәлімбаевта пірлерді шақыруды Гират ұсынады.

13. Райханның бес мың қолмен қашқан шаһары М.Ж.Көпеев пен Молда Мұқанда – Арзрум, Е.Есенжоловта – Архарум, Ж.Балғымбаев пен Н.Балабековте – Арзұлым, Абдырахмановта – Архалум, Қошановта – Арзулы, Ы.Сәлімбаевта – Азулы.

Нұсқаларды өзара салыстыру барысы көрсеткендей олардың арасындағы өзгерістер тек эпизодтық деңгейде ғана. Аяқталмай қалған

Абдырахманов нұсқасынан басқаларында ешқандай тыңнан қосылған сюжет, оқиға, көркемдік әдістер байқалмайды.

М.Ж.Көпеев өзі жинаған нұсқаның соңына алты шумақ, яғни жиырма төрт жолдан тұратын, қосымша мәлімет қосқан. Онда жырды Көшекұлы Күдеріден естігенін айта келіп «Әңгіме қып Қаратаудан айтқаннан, Таусылмапты Қызылжарға жеткенше» (1837-1838 жолдар) дейді. Бұған қарағанда Күдеріқожа жырлаған дастан бұдан әлдеқайда көлемді болған немесе ол «Көрұғлы» циклына кіретін бірнеше дастанды жырласа керек. Бұлайша ой түюіміздің тағы бір себебі М.Көпеев:

Көрмеген жан қайдан білсін жайымды,
Құнан, дөнен, құлын, бесті, тайымды.
Тірі жүрсем, иншалла, сөйлермін,

Күндіз бенен бар қып жұлдыз, айымды (1827-1830) – дейді. Көрұғлының асырап алған баласы Ғауазханға арналған бірнеше дастандардың сюжетіне Ғауазханның Құндызай, Жұлдызай есімді қыздарға үйленуі, сол жолда көрген қиындықтары арқау болады. Ендеше мысалға алынған шумақтың соңғы жолы Жолмұрат Жүсіпұлы көшіргендей «Күндіз бенен бар қып жұлдыз, айымды» емес, «Құндыз бенен бар қып Жұлдызайымды» болуы керек деп ойлаймыз.

Ал Молда Мұқан Машанов өзі жырлаған нұсқаның соңына Ақбілектің кісілік парасатына мадақ айта келіп:

Көрұғлының мәшһүр болып ерлігі,
Талай жерге таныс болған бектігі.
Мұнан кейін білсеңіздер қиссасы,
Хасанхан мен Әуезхан ендігі, –

дейді. 1885 жылы Х. Мирбабин Қазан қаласында бастырған «Үшбу Ғауазханның қиссасы-дүр» атты нұсқада [4] Көрұғлының Ғауазханды алған сапары баяндалады. Ендеше Молда Мұқан сол жырды меңзеп отырған болса керек. Бірақ оның аталған нұсқаны жырлағаны туралы дерек жоқ. Өзге нұсқаларда мұндай қосымша мәлімет, деректер берілмеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. М.-Л., 1962.
2. *Әзібаева Б.* Фольклор мәтінтануы: қағидалары мен міндеттері // Фольклор мәтінтануы: өткені мен бүгіні. – Алматы, 2009.
3. *Әзібаева Б.* Көрұғлы сұлтан өлеңі (ғылыми түсініктеме) / Бабалар сөзі. 48-том. – Астана, 2008.
4. OFK. III.3048.

REZUME

A.Akan (Almaty)

THE OPTIONS COMMON TO TURKIC PEOPLES DASTAN KORUGLY SULTAN OLENI " (or" Song Sultan Korugly)

The article discusses the features and compared with each other alternatives and variants of a common Turkic peoples Dastan Korugly Sultan oleni "(or "Song of the Sultan Korugly").